

TƏFƏKKÜR TIPOLOGİYASI NƏDİR?

Açar sözlər: *təfəkkür, tipologiya, universallıq, fərziyyə, nisbilik*

Ключевые слова: *мышление, типология, универсальность, гипотеза, относительность*

Key words: *thining, typology, universality, hypothesis, relativity*

Təfəkkür tipologiyası dünya dilləri arasında mövcud olan oxşar müştərək, homogen təbiətli sözlərin meydana gəlməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına xidmət edən elm sahəsidir. Bir sıra tədqiqat işlərində dünya dilləri arasında mövcud olan müştərək elementlər araşdırılmış, müqayisələr aparılmışdır. Bu araşdırma, müqayisə və təhlillər nəticəsində mütəxəssislər belə bir qərara gəlmişlər ki, bir-biri ilə tipoloji yaxınlığı olmayan dillər arasında homogen elementlər varsa bu dünya dillərinin bir mənşədən törəməsinə dəlalət edir. Əlbəttə ki, bu fikir və mülahizələr zahirdə görünəndir, dillərin yaranmasında təfəkkür fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsinin nəticəsidir. Dil və təfəkkürlə bağlı tədqiqatlarda da əlbəttə ki, təfəkkürün rolu nəzərə alınır. Ancaq məsələ ondadır ki, bu tədqiqatların bir çoxunda belə bir təsəvvür yaradılır ki, dil özünün çevikliyi və fəallığı ilə təfəkkürü inkişaf etdirir, onu zənginləşdirir. Bunun nəticəsində də dil zənginlikləri baş verir. Dilin ictimai hadisə kimi qiymətləndirilməsinə yönəldilən bu cür fikirlərə Amerika dilçisi, yəhudi əsilli Bencamin Uorfun tədqiqatlarında da rast gəlmək olur. Dil haqqındakı diskriminasiya təmayüllü bu fərziyyəyə görə təfəkkürün inkişafı ona dilin təsiredici imkanlarından asılı olaraq baş verir [14, s.135-168; 15, s.169-183; 16, s.183-199]. Bencamin Uorfun bu fərziyyəsində dil amili birinci, təfəkkür isə ikinci yerdə gəlir. Əslində belə bir fərziyyədə səbəb və nəticə arasındakı ziddiyyətin mövcudluğu müşahidə edilir. B.Uorf dil reallığı üçün düşüncəni kənara atıb nəticəyə üstünlük verir. Onun irəli sürdüyü fərziyyənin kökündə, əslinə qalsa dillərarası lakunaların mövcudluğu dayanır. Çünki bu fərziyyəyə görə ayrı-ayrı dil mənsubları guya hər hansı hadisənin dərkində fərqli düşüncə tərzinə müvafiq anlaşılmaya malik olurlar. Başqa sözlə, iki ayrı-ayrı dil mənsubları bir hadisəni uyğun şəkildə qavramaq və bu qavrayışı adekvat şəkildə ifadə etmək imkanlarına malik deyillər. Belə bir fərziyyənin bünövrəsi XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmış relyativizmə (nisbilik haqqındakı təlimə) əsaslanırdı. Relyativizm biliklərin nisbiliyini əsas götürən bir fərziyyə kimi varlığın obyektiv surətdə dərk oluna bilməməsinə dair fəlsəfi bir təlimdir. Dilçilikdə bu təlimin həm tərəfdarları və həm də inkar edənləri olmuşdur. Dilçilikdə relyativizm problemi ilə bağlı ideya Eduard Sepirə (1884-1939) aiddir Eduard Sepir və Bencamin Uorfun fikirləri bir-birinin üzərinə düşür. Həmin ideyanın başlanğıcı Eduard Sepirə aid olsa da onu Bencamin Uorf inkişaf

etdirmişdir. Onlar bu sahədə bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsələr də ideya dilçilikdə “Eduard Sepir-Bencamin Uorf nisbilik (relyativizm) fərziyyəsi adlandırılmışdır”. Dil və təfəkkürün əlaqəsi barəsindəki bir məqalədə göstərilir ki, “*Dil və təfəkkür bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Dil-təfəkkürün mövcud olması üçün əsasdır*” [7, s.112]. M.Əhmədovanın dil və təfəkkür problemi ilə bağlı bir məqaləsində dil və təfəkkür probleminə Sepir Uorf fərziyyəsi motivində yanaşılır. Burada göstərilir ki, “*Dil təfəkkürün inkişafı nəticəsində yaransa da mövcud dil təfəkkürə, düşüncə səviyyəsinə təsir edir. Yəni hər bir insan sahib olduğu dil çərçivəsində düşünür*” [4, s. 248]. Ancaq əlbəttə ki, “Sepir- Uorf fərziyyəsi ideal deyildir və özünəməxsus qüsurları vardır. Günel Əliyeva yazır ki, “*Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi*” bu günə kimi hələ də hipotez statusunu saxlamaqdadır. Fərziyyənin tərəfdarları iddia edirlər ki, bu hipotezdə qeydə alınmış fikir aşkar faktdır. Əleyhdarları isə bu fərziyyəni nə sübut, nə də inkar edə bilmirlər” [6, s. 112]. V.Kərimova N.Xomskinin (1928) dil və təfəkkür probleminə yanaşma münasibəti ilə yazdığı bir məqalədə belə bir fikir irəli sürür ki, N.Xomskiyə görə “*Uşaqda anadangəlmə spesifik dil potensialı vardır, bu da uşaq böyüdükcə inkişaf edir. Bəziləri də dil qayda və prinsiplərinin universal olduğu qənaətinə gəlir*” [10].

Dil və təfəkkür problemi relyativ dil fərziyyəsindən sonrakı mərhələdə formalaşan və müasir dilçiliyin populyar istiqamətlərindən biri olan koqnitiv dilçiliyin də başlıca istinad mənbəyindən ibarətdir. Koqnitiv dilçiliyin əsas baniləri Amerikan dilçiləri Corc Lakoff, Ronald Lanqaker, Reya Cakendoffdur. Koqnitiv dilçilik dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşmış yeni bir dilçilik sahəsindən ibarətdir. Dilçilikdə bu tədqiqat sahəsinin yaranması 1989-cu ilə aid edilir. Həmin il Almaniyanın Duysburq şəhərində keçirilən elmi konfransda koqnitiv linqvistika birliyinin yaranması elan olunmuşdur. Bu da koqnitiv dilçiliyin ayrıca bir elm sahəsi kimi yaranmasının başlanğıcına çevrilmişdir [3, s.17]. Bundan sonra koqnitiv dilçilik başqa ölkələrdə özünə tərəfdarlar qazanmış və inkişaf edərək yayılmışdır. Koqnitiv dilçilik sahəsi ilə bağlı Azərbaycanda da bir sıra tədqiqat işləri meydana çıxmışdır. Dilçilikdə bu tədqiqat sahələrinin yaranması təsadüfi deyildir. Bunların bünövrəsini XIX əsrdə Vilhelm fon Humboldtun irəli sürdüyü “Dil xalqın ruhudur” ideyası təşkil edir. Lakin Vilhelm fon Humboldt dilin yaranmasında təfəkkür amilinin rolunu qiymətləndirsə də təfəkkür fəaliyyətinin dilə təsiri barədəki fikirləri bir qədər abstrakt şəkildə qalır, dilin törəməsi problemləri aydın şəkildə açılmaz. Beləliklə dil nəzəriyyəsi və praktikasını arasındakı əlaqələrdə qeyri-müəyyənlik müşahidə edilir. Onun fikrincə, “*dil ontoloji baxımdan görünəndir, qnesioloji baxımdan isə düşüncə və ya təfəkkürdür*” [5, s.12].

Ümumiyyətlə, Vilhelm fon Humboldt hesab edir ki, “Dil insana aiddir, hər bir xalqın dili fərddir və o xalqın ruhunu əks etdirir” [11, s.8; 17, s.17-20]. Bütün bu tədqiqat sahələri zahirən cazibədar görünür, mütəxəssislərin diqqətini cəlb edir və bu axının cazibəsində bir çox təhlillər aparılır. Buna baxmayaraq dil nədir? necə yaranır? onun təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqələri necə formalaşır? suallarının cavabı açıq

qalır. Dil haqqındakı fikir və mülahizələrdə, bir qayda olaraq universal paradigmlərin mövcudluğu iqrar olunsay da nədənsə bər-bəzəkli dil mentallığı ideyası altında əslində dilin fərdilik xüsusiyyətinə malik olması düşüncəsinə üstünlük verilir. Bu da bu və ya başqa bir dilin informasiya mübadiləsi baxımından digər dilə nisbətən üstün olması məntiqinə gətirib çıxarır. Buradan gözlənilən nəticə isə dil diskriminasiyasına aparıb çıxarır. Əslində isə təfəkkür insana aid olduğu üçün fərdi olmayıb universal xassəyə malikdir. Yəni müəyyən patoloji problemləri kənara qoyulsa canlılar aləmi içərisində təfəkkürün bütün insanlara aid olması sübuta ehtiyacı olmayan bir postulat kimi qəbul edilməlidir. O başqa məsələdir ki, hər bir kəsdə təfəkkür tərzini başqasından fərqli cəhətlərə malik ola bilər. İnsanların bəzilərində təfəkkürün iti, zəngin, dolu, digərlərində nisbi, aşağı səviyyədə olması mümkündür. Təfəkkürü iti olan şəxslərdə duyum, təəssürat, kreativ güc, analitik düşüncə tərzini geniş, təfəkkür səviyyəsi zəif olanlarda isə düşüncə tərzini, duyum və təəssüratlar, o cümlədən nitq tutumluluğu zəif ola bilər. Təfəkkür barədə sadəcə düşünüb onu şüurla eyniləşdirmək mümkün deyildir. Şüur duyumun ən aşağı, ən ibtidai səviyyəsidir ki, bu da daha çox instinktlə müşayiət olunur. İnstinkt isə bir çox canlılarda mövcuddur. İnsana aid olan instinkt səviyyəsindəki şüur bütün digər canlılardan fərqli olaraq idraka keçir. Yəni insan şüuru ətraf aləmi, eyni zamanda əşya və hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri dərk edir, onu idrak süzgecindən keçirib təfəkkürə ötürür. Daha doğrusu idrak qavrayışları beyində bizdən asılı olmayaraq təfəkkürə çevrilir. Təfəkkür isə ətraf aləmdəki, əşya və hadisələr arasındakı imitativ qavrayışları emal edərək dil üçün informasiya elementlərinə çevirir. Buradan görünür ki, təfəkkür dil üçün əsasdır, bünövrədir, təməldir, dil isə təfəkkürün meydana gətirdiyi informasiya elementlərinin ifadə vasitəsidir. Bu mənada dilin vəzifəsi insanlar arasında fikir yaratmaq, informasiya mübadiləsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Beləliklə, dilin mənbəyi təfəkkür, hədəfi isə cəmiyyət hesab olunur. Lakin dil haqqındakı nəzəriyyə və fərziyyələrin bir çoxunda dil ictimai hadisə kimi qiymətləndirilir, onun yaranma mənbəyi isə cəmiyyətə şamil edilir. Bu da istər - istəməz hər hansı bir cəmiyyətin dil fəvqündə durması ideyasının baş verməsinə səbəb olur. Belə olduğu halda ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-texniki və digər sahələr üzrə nailiyyət qazanmış hər hansı cəmiyyət öz dilinin genişliyi, dominantlığı barədə iddia irəli sürmək imkanı yaradır. Bununla da cəmiyyətdə dil hegemonluğu üçün bir strategiya formalaşır. Bu yanlış, diskriminasiya səviyyəli ideyaları əksər dilçilik təlimlərində müşahidə etmək mümkündür. Bunların hamısı barədə təhlil vermək yorucu olduğu üçün nümunə kimi ulu dil və günəş dil nəzəriyyələri barədə müxtəlif münasibət bildirilməsi yerinə düşər. Ulu dil nəzəriyyəsinin bünövrəsi XIX əsrdə müqayisəli-tarixi metodun meydana çıxması ilə bağlıdır. Bu metodun yaranması ilə əlaqədar mütəxəssislərdə belə bir fikir formalaşmışdı ki, bəzi dillər özünün tipoloji keyfiyyətinə görə naqisdir, həmin dil cəmiyyətinin özündə də təfəkkür inkişafdan geri qalır. Bəzi dillər isə özünün tipoloji quruluşuna görə aktivdir, onun cəmiyyəti də intellektual baxımdan irəlidir. Bu fikir müqayisəli-

tarixi metodun nümayəndələrindən biri hesab edilən Avqust Şleyxerə məxsusdur. Onun fikrincə “*dillərin inkişaf prosesində birinci kök dillər, ikinci aqlütinativ dillər, üçüncü flektiv dillər gəlir*” [1, s. 32]. Avqust Şleyxer üçüncü mərhələni, yəni flektiv dilləri inkişafın zirvəsi kimi təsəvvür edir, onun irəli sürdüyü ulu dil ideyasında da flektiv tipli hind-Avropa dillərinə intellektuallıq baxımdan üstünlük verilir. İdeoloji baxımdan diskriminasiya təsirli bu ideya sonralar Y.N.Marr tərəfindən davam etdirilmiş, V.M.İlliç-Svitç tərəfindən isə bir daha yeniləşdirilmişdir [8, s. 369; 12, s.156]. Ulu dil nəzəriyyəsi diskriminasiya ideyasına əsaslanmasına baxmayaraq daha çox yayılmış və təbliğ olunmuşdur. Ulu dil fərziyyəsinin bir qolu da “Günəş dil nəzəriyyəsi” adlandırılan fərziyyədən ibarətdir. Bu fərziyyənin müəllifi Avstriyalı Fill Herman Kverinçdir. Günəş dil nəzəriyyəsi Türkiyədə 1936-cı ildə tətbiq olunmuşdur. Bu nəzəriyyə o zaman Türk Dil Qurumuna rəhbərlik edən erməni Martayan Akop Vaqanoviçin ideyası ilə baş vermişdir. Həmin ideyanın tətbiqi guya türk dilini yad ərəb-fars ünsürlərindən qorumaqdan ibarət olmuşdur. Əslində isə bu ideya bütün “*hind-Avropa və semit dillərinin mənşəyinin türk dilindən törəməsi barədə iddiası əsasında qurulmuşdu*” [9, s.74-75]. Bu ideya o zaman yeni qurulmuş Türkiyə Respublikasının dövlət dilini ideoloji cəhətdən Avropa və semit dilləri ilə ideoloji qarşıdurma qoyma cəhdi idi. Sonralar haqlı olaraq mütərəqqi türk dilçiləri həmin ideyaya tərəfdar çıxmamışdılar. Burada əsas ideoloji məqsəd hind-Avropa və semit dillərində türk elementlərinin axtarışı adı altında gizlədilirdi. Əlbəttə ki, başqa dillərdə ilkin türk elementləri axtarılarına dair zahiri araşdırmalar öz təsirini itirmədiyindən hətta bəzi tədqiqatlarda da bu kimi meyillərin mövcudluğuna rast gəlmək olur. Əslində geneoloji baxımdan dünyadakı heç bir dili başqa dillər üçün hegemon hesab etməklə düzgün elmi nəticələrə gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də əlavə təfəssilat vermədən dil və təfəkkür məsələsində reallığa söykənən amillərə əsaslanmaq daha məqsədəuyğundur. Ulu dil və ya günəş dil fərziyyəsinin əsasında duran linqvistik ideya ondan ibarətdir ki, dünyanın hər hansı dili arasında məkanından asılı olmayaraq homogen tipli elementlərə rast gəlmək mümkündür. Oxşar elementlər barədə istənilən dillərin müqayisəsində müvafiq nümunələrin əldə olunmasında istisna yoxdur. Məsələn, Azərbaycan dilinin məkanı ilə Amerika hindularının dil məkanı arasında çox böyük bir məsafə vardır. Bu dillər arasında hansısa bir kontakt olması da tamamilə mümkünsüzdür. Lakin bu dillərə dair aparılan müqayisələrdə homogen, müştərək elementlər tapmaq olur. Məsələn, qırğız dilçisi Zamir Osorov qırğızlar və hindulara həsr etdiyi bir məqaləsində qırğız dili ilə Amerika hindularının dilində aşkar edilən *ekta* (cuy) –*jakta, yakta* (ətrafa, tərəfə – qırğ.); *tanq* (suy) – *tang, tan* (üfüq-qırğ.); *tannim* (suy) – *tanıym* (anlayıram- qırğ.) [13] və s. Yaxud Azərbaycan dilindəki *uzun* sözünü Çin dilində *uzun* mənası daşıyan *zhâng* sözü ilə müqayisə etmək olar. *Uzun* sözü iki hecadır və deməli əslində iki tərkibdən ibarətdir: *Uz-zun*. *Uz* hissəsi *uzaq* sözünün tərkibində də işlənir. *Zun* tərkibi isə Çin dilindəki *zhang* sözü ilə müqayisə edilə bilər. *Zun* tərkibinin *uzunluq* bildirmək mənasını keçmiş uşaq oyunlarının birində işlənən “Burdan ora *zun*

demişəm *zunn*” (Buradan ora uzaq demişəm uzaq) *zun*, *zunn* ifadə formasında müşahidə etmək olar. Müxtəlif sistemli dillərdə bu cür oxşarlıqlara dair çoxlu sayda nümunələr tapmaq mümkündür. Dillərarası müştərək sözlərlə əlaqədar İlliç-Svitiçin tərtib etdiyi müqayisəli lüğətlərə də müraciət etmək olar. Lakin ayrı-ayrı dillər arasında mövcud olan belə oxşarlıqlar onu sübut etməyə yetməz ki, bütün dillər bir kökdən törəmişdir. Əgər iddia etsək ki, doğrudan da belədir, onda ilk dilin vətəninə necə müəyyən etmək olar? Tutaq ki, ilk dil Zimbabvedə yaranıb və yayılıb. Onda dünya əhalisinin antropologiyasında nə baş verərdi? O baş verərdi ki, gərək dünya əhalisi başdan-başa qaradərili olaydı. Yaxud kök dil Çindən törəmiş olsaydı dünya əhalisi sarıdərili və qıyıqgözlü olmalı idi. Ancaq belə deyildir. Bu o deməkdir ki, ilk insan bir məkanda yox, yaşayış üçün əlverişli təbiətə malik olan yerlərdə törəmişdir. Yaşadıqları məkannın təbiətinə uyğun olaraq insanda antropoloji əlamətlər baş vermişdir. İnsan dilinin törəməsinə gəlicə onu demək lazımdır ki, hansı məkanda yaranmasından asılı olmayaraq insana məxsus olan şüurdan idraka, idrakdan təfəkkürə keçid baş vermişdir. Yəni insan təfəkkür rüşeymi ilə yaranmışdır. Təfəkkür bütün insanlara xas olduğundan təbiəti etibarlı ilə universal səciyyə daşıyır. Bu o deməkdir ki, insan beyni hansı məkanda mövcud olmasından asılı olmayaraq ətraf əlamə məxsus əşya və hadisələri oxşar imitasiyalarla qavrayıb onu təfəkkür süzgəcindən keçirir. Təfəkkür isə qavrayışları informasiya vasitələrinə çevirərək insanlar arasında verbal mübadilə yaradılmasını şərtləndirir. Belə olduğu halda hansı məkanda mövcud olmasına baxmayaraq insan dilləri arasında oxşar elementlər formalaşa bilər. Əlbəttə ki, ilk insan cəmiyyətində ali təfəkkürdən söhbət gedə bilməz. Ancaq insan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, insan beyni ətraf aləm hadisə və əşyaları barədə daha artıq təəssürat yaratdıqca təfəkkür ibtidaidən aliyə doğru inkişaf prosesi keçirir və daha artıq informasiya elementləri formalaşdırır. Beləliklə, təfəkkürün ibtidai səviyyəsində ibtidai informasiya elementləri yaranırsa təfəkkürün inkişafı daha çox, daha rəngarəng informasiya elementlərinin yaranmasına təsir göstərir. Bu mənada təfəkkür nə qədər genişdirsə, dil də o qədər zəngin olur. Məsələ bundadır ki, ibtidai təfəkkür əlbəttə ki, bütün informasiya vasitələrini birdən birə yox, mərhələ - mərhələ yaratmışdır. Yəni əvvəlcə fonetik elementlər, daha sonra sözlər, söz birləşmələri və cümlələr formalaşmışdır. Demək olmaz ki, bütün sözlər birdən-birə xüsusi olaraq meydana gəlmişdir. Təfəkkür dilə elə bir istiqamət yaratmışdır ki, ilkin informasiya yükü fonetik elementlərin üzərinə düşmüşdür. Fonetik elementlərin kombinasiyası isə sözə çevrilə bilmişdir. Sözlər isə özü öz daxilindən yaranmağa başlamışdır. Bunun təsdiqedicisi əlaməti budur ki, eyni kökdən yaranan sözlər arasında daxili mənə bağlılığı müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *ar* tərkibi *geri* anlayışı bildirən *arxa* sözündə işlənir. *Ar* tərkibinin *ir* variantı isə *irəli* sözündə *qabaq* anlayışı bildirir. *Er* variantı isə *ertə* sözündə *irəli* anlayışını saxlayır. *Or* variantı isə *orta* sözündə *aralıq* mənası bildirir. Belə bir daxili söz törəmə üsulu təkcə Azərbaycan dilində yox, bütün digər dillərdə mövcuddur. Məsələn, rus dilindəki *ozopod* sözündəki *qor-* tərkibi kökdür. Bu kök *qorunmaq*

anlayışı bildirir. *Qorunmaq* anlayışı rus dilindəki *зраница* (sərhəd) sözündə də ifadə edilir. Buradakı kök isə *qor* kökünün *qr* variantında ifadə edilir. Yaxud rus dilindəki *судеть* sözü *oturmaq* mənası bildirir. *Осудить* sözündə isə *судеть* sözündəki *sad* kökünün iştirakı ilə çökdürmək mənası bildirilir. Həmin köklə bağlı *осадох* sözündə isə çöküntü mənası ifadə olunur. İngilis dilində *affect* (həyəcan) – *effect* (effekt, təsir), *hang* (əymə, eniş, yamac), *hung* (açılmış nəyisə çıxarmaq); *hat* (papaq, baş örtüyü), *hut* (koma, çadır), *foot* (ayaq) – *feet* (ayaqlar), *man* (adam), *men* (adamlar), *meet* (toplaşmaq, yığılmaq), *moot* (yığılıb müzakirə etmək), *mock* (istehza, rişxənd), *mock* (pozğunluq, alçaqlıq); Çin dilində *rén* (insan) *rénrén* (hər kəs, hər insan), *tiān* (gün) *tiāntiān* (hər gün), *kān* (baxmaq) *kānkān* (göz gəzdirmək), *didi* (kiçik qardaş), *dede* (böyük qardaş) *nāinai* (nənə); ərəb dilində *elm*, *alim*, *məlum*, *müəllim*; *tələb*, *tələbə*, *mətləb*, *təliq*; *xəmr* (şərab, badə), *xümar* (süst, sərməst), *məxmur* (sərxoş) kimi çoxlu sözlər eyni kökdən formalaşmışdır. Bununla birlikdə təfəkkür prosesinin universallığı sayəsində dillərarası müştərək sözlər də formalaşmışdır. Belə sözlər zaman-zaman hər bir dilin daxili çevikliyi nəticəsində dəyişməyə uğrasa da onların izlərini müqayisə yolu ilə bərpa etmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində soyuqluq motivi üzrə *qış* sözü formalaşmışdır. *Qış* anlayışı rus dilində *зима* şəklində işlədilir. Tipoloji cəhətdən hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan fars dilində də bu söz rus dilindəkinə uyğun olaraq *zem* kökü üzərində qurulmuş *zemestan* sözü ilə ifadə edilir. Azərbaycan dilində isə *zim-zem* köklərinə uyğun *sim* variantı mövcuddur ki, burada soyuqluq motivi *simləmək* sözü ilə bildirilir: “*Əlini bıçaq kəsdi, yeri su çəkdi, so:ra simlədi*” [2, s. 438]. *Qış* sözü türk dillərindən biri olan çuvaş dilində *xəl* şəklindədir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə çuvaş dilindəki *xel* sözündə *x* samiti – *q* səsinin, *l* isə *ş* səsinin adekvatıdır. *Ē* saiti isə Azərbaycan dilindəki *ı* saitinin tələffüzünə uyğundur. Deməli *xel* və *qış* genetik cəhətdən bir-birinin dəyişikliyə uğramış variantıdır. *Xel* sözü motivasiya baxımından ingilis dilində soyuqluq anlayışı bildirən *cold* sözü ilə müqayisə edilə bilər. Belə ki, *cold* sözünün *col* tərkibi çuvaş dilindəki *xel* variantına uyğun fonomorfoloji variantı malikdir. Başlanğıcdakı *c* (k) – *x* elementləri dilarxası kar samitdir ki, burada üfüqi keçid tamamilə mümkün hadisədir. Son samit eynidir, daxili sait isə adekvatdır. Bu cür nümunələr müxtəlif sistemli dillərdə çoxdur. Ancaq saysız-hesabsız bu cür uyğunluqlara baş vurmada belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dünya dilləri bir məkanda yox, insanın yaşayışı üçün əlverişli olan məntəqələrdə yaranmışdır. Dillərin yaranmasında qavrayışlar imitasiya olunaraq təfəkkürə ötürülmüş və təfəkkür prosesi onu insandan asılı olmayaraq informasiya elementinə, dilə çevirmişdir. İnsan təfəkkürü universal olduğu üçün oxşar imitasiyalarla baş verən qavrayışları dillərarası müştərək elementlərin emalına çevirmişdir. Bu cür müştərək elementlər ayrı-ayrı dillərin çevik inkişafı prosesində dəyişikliyə uğramış, lakin təbiətdə heç nəyin izi utmədiyi kimi dil elementləri də öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Nəticə olaraq onu demək lazımdır ki, dil genetik cəhətdən təbiət hadisəsidir, heç bir cəmiyyət özündən dil yaratmayıb, dil təfəkkür vasitəsi ilə təbiətdən yaranıb. *Dilin mənbəyi təbiətdir, emal sahəsi*

təfəkkürdür, hədəfi isə cəmiyyətdir. Təfəkkür tipologiyası anlayışı isə dünya dillərinin hansı məkanda mövcudluğundan asılı olmayaraq təfəkkürün universallığı sayəsində formalaşmışdır. O başqa məsələdir ki, qohum dillər bir mənəbdən yaranmış və yayılmışdır, qohum olmayan dillərin arasındakı müştərəklik isə oxşar imitasiyaların təfəkkürdə oxşar nitq elementləri kimi emal olunmasının nəticəsidir. Bu mənada bütün dillər informasiya funksiyası baxımından tamamilə eyni hüquqludur, onların arasında təbiətən heç bir diskriminasiya mövcud deyildir. Hər bir dil özünün mövcud mühitinə, şəraitinə, duyum tərzinə uyğun informasiya əhəmiyyətinə malikdir. İnsanın yaşadığı mühit, sosial-ictimai şərait təfəkkürdə nə dərəcədə imitasiya yaradırsa dil də buna uyğun informasiya aktivliyinə malik olur.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Bunyatova A.B. Koqnitiv linqvistikanın müasir dillərdə yeri və vəzifələri.// Sumqayıt Dövlət Universiteti, "Elmi xəbərlər" Sosial və Humanitar elmlər bölməsi, cild 4, № 3, 2018, s. 17-20.
4. Əhmədova M. Dilə psixoloji yanaşmanın mahiyyəti və onun nitqdə rolu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.// Filologiya və şərqşünaslıq. 2022, № 2, s.246-252.
5. Əhmədova X. S. Dilin mahiyyəti ilə bağlı ingilisdilli mənbələrin araşdırılması.//Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2018, 28 s.
6. Əliyeva G. Dilçilikdə "Linqvistik nisbilik fərziyyəsi"nin tədqiqi problemlərinə dair. //Naxçıvan Universiteti, (Elmi əsərlər) 2018, № 4, s.110-116.
7. Hacızadə M.Z. Dil və təfəkkür. Azərbaycan Dillər Universiteti.// Dil və ədəbiyyat, s. 112-113:www.anl.az /down/ meqale/bdu-dil-ve-edebiyat /2019/03/20/ (meqale) pdf.
8. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидский, алтайский) Введение. Сравнительный словарь (В-К). Москва, Наука, 1971, 369 с.
9. Жилкибаев С.Н. Языковые реформы в раннереспубликанской Турции как часть процесса национального строительства.//История и международные отношения. Научная статья. VOL 4, № 2, 2022, s. 69-76.
10. Kərimova V.S. Xomskinin sintaktik təlimində dil sərəştəsi və dildən istifadə.// Sumqayıt Dövlət Universiteti. "Elmi xəbərlər" Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Cild 14, №1, 2018, s.8-10.
11. Kərimova F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologia VI bakı, Mütərcim, 2013, 308 s.
12. Мapp Н.Я. Яфетическая теория. Изд. ЦК СССР 1928, 156 с.

13. Осоров З. Киргизы и индейцы. Проза.ру/2012/03/28/1437.
14. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. Перевод с английского Л.П. Патан и Е.С.Турковой.// Новое в лингвистике. Изд. Иностранной литературы, Москва, 1960, выпуск 1, 464 с; с.135-168.
15. Уорф Б.Л. Наука и языкознание о двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление). Перевод с английского Е.С.Кубряковой и В.П.Мурат.//Новое в лингвистике. Изд. Иностранной литературы. Москва, 1960, выпуск 1, с.169-183.
16. Уорф Б.Л. Лингвистика и логика. Перевод с английского Л.Н. Натан.// Нова в лингвистике. Изд. иностранной литературы, Москва, 1960, выпуск 1, 464 с; с. 183-199.
17. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologia. VI. Bakı, Mütərcim, 2013. 308 s.

MÜBARİZ İMRAN OĞLU YUSİFOV TƏFƏKKÜR TİPOLOGİYASI NƏDİR?

XÜLASƏ

Təfəkkür tipologiyası dünya dilləri arasında mövcud olan oxşar müştərək, homogen təbiətli sözlərin meydana gəlməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına xidmət edən bir elm sahəsidir. Bir sıra tədqiqat işlərində dünya dilləri arasındakı müştərək elementlər araşdırılmış, müqayisələr aparılmışdır. Bu araşdırma, müqayisə və təhlillər nəticəsində mütəxəssislər belə bir qərara gəlmişlər ki, bir-biri ilə tipoloji yaxınlığı olmayan dillər arasında homogen tipli elementlər varsa bu dünya dillərinin bir mənşədən törəməsinə dəlalət edir. Əlbəttə ki, bu fikir və mülahizələr zahirdə görünəndir, təfəkkür fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsinin nəticəsidir. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dil genetik cəhətdən təbiət hadisəsidir. Ətraf mühit əşya və hadisələri, təbiət prosesləri insan şüurunda qavranılır, idrak prosesində imitasiya olunur və təfəkkür süzgəcindən keçərək nitq ünsürləri kimi emal olunaraq mənalı vahidlərə çevrilir. Təfəkkür bütün insanlarda genetik və universal xarakter daşdığı üçün dünya dillərinin hansı məkanda mövcudluğundan asılı olmayaraq onların arasında müştərək elementlər baş verir. Təfəkkür bizdən asılı olmayaraq mövcuddur. Söz emalı da insandan asılı deyil. Ona görə belə nəticəyə gəlmək olur ki, dilin mənbəyi təbiətdir, emal sahəsi təfəkkürdür, hədəfi cəmiyyətdir. Məkanından asılı olmayaraq təfəkkürdə nə qədər oxşar imitasiyalar söz emalına çevrilirsə o qədər də dillər arasında müştərək elementlər yaranır.

МУБАРИЗ ЮСИФОВ ЧТО ТАКОЕ ТИПОЛОГИЯ МЫШЛЕНИЯ?

РЕЗЮМЕ

Типология мышления — это область науки, которая служит для исследования возникновения однородных естественных слов аналогичным образом между мировыми языками. В ряде исследований изучались и

сравнивались элементы языков мира. В результате этого исследования, сравнения и анализа эксперты пришли к выводу, что если между языками существуют однородные элементы, которые не являются типичными друг для друга, то это является доказательством того, что языки мира происходят из одного источника. В результате этого исследования, сравнения и анализа эксперты пришли к выводу, что если между языками существуют однородные элементы, которые не являются типичными друг для друга, то это является доказательством того, что языки мира происходят из одного источника. Конечно, эти идеи и рассуждения видны, и они являются результатом неумения правильно оценить деятельность мышления. Но следует также отметить, что язык генетически является природным явлением. Объекты и события окружающей среды, природные процессы понимаются в сознании человека, имитируются в познавательном процессе, преобразуются в смысловые единицы, проходя через фильтр мышления как элементы речи.

MUBARİZ YUSİFOV

WHAT IS A TYPOLOGY OF THINKING?

SUMMARY

Typology of thinking is a field of science that serves to study the emergence of homogeneous natural words in a similar way between world languages. A number of studies have studied and compared elements of the world's languages. As a result of this study, comparison and analysis, the experts came to the conclusion that if there are homogeneous elements between languages that are not typical of each other, then this is proof that the languages of the world come from the same source. As a result of this study, comparison and analysis, the experts came to the conclusion that if there are homogeneous elements between languages that are not typical of each other, then this is proof that the languages of the world come from the same source. Of course, these ideas and reasoning are visible, and they are the result of the inability to correctly evaluate the activity of thinking. But it should also be noted that language is genetically a natural phenomenon. Of course, these ideas and reasoning are visible, and they are the result of the inability to correctly evaluate the activity of thinking. But it should also be noted that language is genetically a natural phenomenon. Objects and events of the environment, natural processes are understood in human consciousness, imitated in the cognitive process, transformed into semantic units, passing through the filter of thinking as elements of speech.

Rəyçi: prof. T.F.Quliyev